

Småstykker

Af tugtelsesrettens historie

Af

Fridlev Skrubbeltrang

Det må hilses med tilfredshed, at straffemetoderne fra fæstevæsenets dage tages op til kyndig historisk behandling. Emnet hører ikke til de mest betydningsfulde, men historiskrivningen, især den mere populære, har ofte forledt læsere til at tro det. Og heldigvis er undersøgelsen ikke snævert begrænset til det dystre treklover i bogtitlen, alle former for prygl kommer med i billedet, men tidsgrænsen er sat ved reformperioden; husmandspryglene i det 19. årh. tæller ikke med.

Det er fortrinsvis problemerne omkring godsejernes tugtelsesret, der belyses i *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*. (1960. 152 sider), samtidig med at dr. *Gunnar Olsen* lader det spørgsmål stå åbent, om man overhovedet *kan* løse disse problemer, selv om »det fornødne kildemateriale« bliver gennemgået. »For kilderne tier ganske givet med noget, og det vil blive svært at afgøre, hvor meget de tier med«. Ja, men gælder dette ikke de fleste historiske undersøgelser, endog med stof fra en senere tid? Man bør ikke af den grund underkende de *væsentlige* ting, der allerede *nu* kan siges og i virkeligheden også *er* sagt i Gunnar Olsens nye bog.

Den populære opfattelse, der går ud på, at træhesten og de andre straffemidler var i stadig brug overfor bønderne til alle tider og overalt i landet, bliver gendrevet i denne undersøgelse. På (nogle) krongodser var træhesten i brug kort før tredive-

årskrigen, mest vel som soldaterstraf, fra private godser hører man først om den efter 1700, og det er tvivlsomt, om den har været anvendt nævneværdigt i den sidste halve snes år før den store fæsteforordning af 8. juni 1787, der forbød træhest, fængsel i hullet m. fl. straffe overfor fæstebonderne. — Det fremhæves med rette, at træhestens brug ikke synes konstateret i Vendsyssel eller på Langeland, skønt disse landsdele har haft flittige lokalhistorikere. Det kan tilføjes, at Vendsyssel i flere henseender bød fæstebonderne ringere kår, end de havde i Jylland som helhed, og noget tilsvarende gjaldt i vistnok endnu højere grad om Langeland sammenlignet med Fyn.

Mindre overraskende forekommer det, at eksemplerne på brug af træhesten er forholdsvis mange fra Sjælland og i det hele vornedskabets område, hvor bondebefolkningen gennemgående var dårligst stillet. Man kan så spørge, om træhesten og konsorter har bidraget væsentligt til at forværre tilstandene. Desværre har Gunnar Olsen kun fundet en enkelt kilde, der kunne udnyttes statistisk, nemlig skovsessionsprotokoller fra det store Sorø Akademi-gods (s. 66 f.). I henhold til skovforordningen af 26. jan. 1733 skulle uformuende syndere med skovhugst og skovtyverier på samvittigheden straffes »på kroppen«. Skovsessionsprotokollerne 1737—85 viser imidlertid, at træhestestraf kun forekom i 10 af disse 48 år, sidste gang 1776 (som straf for hoverinægtelse nævnes træhesten endnu 1782 på samme gods); ialt var træhesten i brug ca. 110 gange, i reglen 1 à 2 timer hver gang. Straffelisten *kan* være ufuldstændig, men protokollen er næppe så uregelmæssigt ført, at det har ændret billedet væsentligt, og der er ingen grund til at regne med særlig talrige træhestestrafte for andre forseelser.

Det burde vistnok undersøges, om man ved hjælp af de skiftende *skovforordninger* bedre kan tidsbestemme træhestens og andre straffes anvendelse. Forordningen af 13. sept. 1687 taler faktisk kun om bøder. Frd. af 21. jan. 1710 anfører ligesom senere forordninger en hel bødeskala (efter det stjalne træes størrelse og værdi), men art. 1 fastsætter endvidere, at hvis den skyldige intet har at betale med, skal han 1. gang i

fængsel på vand og brød, 2. gang på pælen ved kirkerne under prædikenen, med et bundt træ på ryggen, og sker det 3. gang, skal han »arbejde udi jern på Bremerholm på visse år, efter sagens beskaffenhed«. Frd. af 26. jan. 1733 tillader i art. 1 en vis moderation i små mulkter, men indskærper iøvrigt dobbelt bøde mod forseelsens værdi, og de, der ikke kan betale de fastsatte bøder, »skal straffes på kroppen efter forseelsens beskaffenhed med træhest, spansk kappe, nogle dages fængsel på vand og brød eller med arbejde enten i nærmeste fængsel eller Bremerholms jern«. Forordningen af 18. april 1781 om skove og tørve-moser bestemmer derimod i art. 27, at uformuende skal gøre nyttigt arbejde i stedet for at betale bøder, men de gamle og skrøbelige kan idømmes halsjern eller feddelen og militærpersoner passende militær straf.

Træhesten er kun med 1733—81 (man kan altså ikke i den ovennævnte fortegnelse fra Sorø Akademi vente træhestestrafte efter april 1781), men de hårde legemsstraffe har deres højkonjunktur fra 1710. »Pælen«, der nævnes i 1710-forordningen, kan jo svare til den stang og en skammel besat med jernpigge, som G. O. kun kender fra Falster (s. 74). Eksemplet her må være fra tiden før 1686, og det er jo muligt, at straffeinstrumentet er blevet almindeligt i den følgende tid, men alligevel temmelig forbløffende, at frd. af 1710 så selvfølgelig nævner »pælen ved kirkerne«. Fandtes den kun hist og her, og blev den ikke anvendt synderligt? 1733 nuanceres strafudmålingen, men det er vel et spørgsmål, om man kan tillægge træhestens placering anden betydning, end at den ligesom den spanske kappe og nogle dages vand og brød må regnes til de mildere straffe. I 1781 har et mere humant nytte-synspunkt åbenbart sejret ved strafudmålingen, dog med det ubehagelige levn fra en mere barbarisk tid, at gamle og skrøbelige (altså ikke arbejdsføre) må man godt sætte i gabestokken! Det synes tilmed inkonsekvent, men det er tænkeligt, at de gamle og måske også kvinderne i tidens løb havde tilstået lovlige mange skovforseelser, for at andre kunne slippe for afstraffelse.

Imidlertid eksisterede jo træhesten før 1733. Det ligger

nær at antage, at det er landmilitsen, der har udbredt denne straf til herregårdene og sandsynligvis også har bidraget til, at afstraffelsen i visse tilfælde er blevet mere brutal (se nedenfor). Det udelukker ikke, at Gunnar Olsen kan have ret, når han betoner, at træhestestrafen foruden at tilføje delinkventen fysisk smerte også skulle virke beskæmmende, »og det har måske endda været dens væsentligste formål« (s. 68). Det samme gælder »pælen« og den spanske kappe — den bonde, der i nogle timer på tinge eller i købstaden måtte gå rundt med hovedet stikkende op af en tønne, appellerede nok i de tider mere til latteren end til medfølelsen. Her kommer hundehullet (på vand og brød eller helt uden forplejning) ikke rigtig på linie med de andre straffe. Hensættelsen i et mørkt fængsel, ofte »i bolt og jern« kunne ikke i samme grad tjene til barsk og ubarmhjertig folkeforlystelse. Imidlertid kunne træhest og hundehul udmærket kombineres. Lænkerne og indespærringen, med kulde og sult til følge, skadede sikkert ofte helbredet mere end 1 à 2 timer på træhesten nogle dage i træk, som man oftest hører om. Det er ikke sandsynligt, at rygplanken på træhesten var særlig skarp, men brutal blev straffen, hvis den straffede fik lodder bundet til fødderne og blev trakteret med hug og slag, samtidig med at kulde og mangel på forplejning udmattede ham.

Gunnar Olsen nævner to eksempler på en bondes død efter et ridt på træhesten, begge fra o. 1730. I det ene tilfælde drejede det sig om en militær straf, eksekveret under landmilitsovelser ved Kirke-Såby (se Linvald: Bistrup Gods, s. 100). Her var herskabet ikke med i spillet på anden måde, end at godsinspektionen skarpt beklagede, at proprietærer på denne måde skulle miste mandskab, som det var svært nok at skaffe til veje. — I det andet tilfælde døde i 1731 en 70-årig bonde fra Jomfruens Egede gods, efter at hans herskab, en søkaptajn Nik. Espen Poulsen, havde ladet ham mishandle. Sagen kom senere for højesteret, hvad G. O. ikke direkte omtaler (Højesterets protokol 1733 A, fol. 6a—15b).

Den tragiske begivenhed er ifølge vidneudsagnene forløbet således: Fæstebonden Truels Eriksen, boende i Eskildstrup en

mils vej sydvest for Jomfruens Egede, blev af godsejeren sat på træhesten, fordi han ikke i tide havde betalt 10 mark kvartals-skat. Opsætsighed omtales ikke. Alligevel måtte den gamle mand ride træhesten både formiddag og eftermiddag 3 dage i rad og sad om natten i »arrest« (hundehul) »snart uden forplejning«. Hug og slag fik han også, og da han faldt af hesten, blev først træklodser, senere jernkugler bundet til hans fødder. Decemberkulden må desuden have indvirket. På hjemvejen i slæde spyttede han blod og kunne ikke vende sig. Han døde femte dagen derefter. På sin dødsseng havde bonden i præstens og andres nærværelse sigtet kaptajn Poulsen for at være skyld i mishandling til døde.

Sagen kom først for en kommissionsdomstol, der i august 1732 dømte Poulsen til at bøde 300 rigsdaler til den kgl. kasse og 100 til enken samt betale sagens omkostninger. Heri lå en tydelig fordømmelse af bondemishandlingen, og bemærkelsesværdigt nok var den ene af de to kommissarier vicelandsdommer Knud Ahasverus Becker, som 6 år senere blev dræbt af sine hårdt plagede hovbønder på Bækkeskov. Men støttet på »chirurgorum forretning«, som det medicinske fakultet kunne slutte sig til, havde kommissionen »aldeles forbigået at dømme på dødsfaldet«, og generalfiskalen (Hans Ursin) indstævnedes derfor dommen »til svækkelse og aldeles underkendelse«.

I modsætning til kommissionsdomstolen lagde de fleste højesteretsdommere megen vægt på tingsvidnerne, der i detaljer gjorde rede for mishandlingens spor på ben og underkrop, som helt var forbigået i lægeattesten. Poulsens »ukristelige og tyranniske forhold« fordømtes enstemmigt, og den gamle assessor N. P. Slange stemplede kaptajnen som gal, »thi *ira* er *furor brevis*, og har hans *ira* ikke været hos hannem *brevis*, men *quotidiana*«, hvilket også fremgik af en tidligere højesteretssag imod ham. Flere dommere anså kaptajnen for Truels Eriksens »banemand«, og Slange mente, at han kunne straffes på livet, i hvert fald fradømmes det privilegium af hals- og håndsret over sit jordegods, som han havde »så umenneskeligen misbrugt«. Også et par andre dommere mente, at Poulsen burde

straffes meget strengt, have sin boeslod forbrudt og arbejde i jern på Holmen nogle år. Der henvistes til Danske lov 6—5—10: »Handler nogen husbond ulovligen og utilbørligen med sine tjenere eller bønder, da er det ligesom sådan gerning skete imod fremmede . . .« og 6—7—18: »Ager eller rider nogen forsætligen på mand, kvinde eller barn og gør dennem skade på liv, helbred og lemmer, da er det ligesom han havde gjort det med sin egen hånd, og straffes på liv eller bøder, som skaden er. Gør han det af fremfusenhed eller uagtsomhed, da straffes han med jern«. Slange fremhævede, at der var tale om langt værre fremfærd end fremfusenhed, og talte om »blod, som råber på hævn«.

Når kaptajn Poulsen slap så lemfældigt, som tilfældet blev, skyldtes det bevisets stilling. At han *kunne* være skyld i bondens død, var ikke tilstrækkeligt til at bringe ham i Bremerholms jern. Dommerflertallet voterede for »pengemulkt«, og de bøder på 1000, 2000, ja endog 3000 rd, som oprindeligt blev foreslået, modereredes under indtryk af kaptajn Poulsens slette økonomiske situation. Dommen kom da kun til at lyde på 400 rd til kongens kasse, enken fik 100 rd i erstatning, og godsejeren måtte betale sagens omkostninger.

Helt billigt var det altså ikke at udsætte en fæstebonde for død eller lemlæstelse, og at sætte ham på træhesten med jern ved benene, »det er ej den måde en proprietær har lov at søge for betaling«, erklærede højesteretsassessor Bartholin. De allerfleste kendte eksempler på træhestestraf tyder da også på, at den var en ret lempelig straf, som sjældent gav anledning til klage. I 1750erne havde Clausholm bønder alvorlige uoverensstemmelser med deres herskab, og Daniel Fischer lod som forpagter og foged opsætte en ny træhest samt et halsjern med store jernlænker. Dette kunne opfattes som en forhånelse (»ligesom de vare misdædere«), men selv om bøndernes sagfører påstod, at nogle af dem havde måttet ride træhest i den seneste tid, nævnes legemlig mishandling ikke i Clausholm-bøndernes vidneudsagn (Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. række I, s. 261 og 285).

I de bedst hjemlede udsagn om træhesteridt er dette i reglen kun af kortere varighed, mens hårde og langvarige afstraffelser af denne art (f. eks. for at tvinge en karl til at fæste gård) ved nærmere undersøgelse vil vise sig at høre hjemme i sagnets verden. Karakteristisk er Gunnar Olsens eksempel s. 64 f. (Selsø-eksemplet). Sikkert er det, at træhesten, brugt med mådehold, ikke blot var tilladt i ridefogedinstrukser, men også så sent som i slutningen af 1760erne blev godkendt i kredse, der befattede sig med en revision af fæstelovgivningen.

I den store landbokommissions arkiv (pk. Diverse angående hoveri- og tiendesagen. 1786—1797) findes et udkast, som har forordningens form og med sikkerhed kan dateres til general-landvæsenskollegiets første år, snarere 1768 end 1769. Det hedder her i udkastets art. 11: »Så vil vi da allernådigst, at amtmændene enhver [i] sit amt skal forhjælpe bønderne til deres ret, om de af jordegodsejerne eller deres fuldmægtiger og betjenter bliver ilde medhandlet og slaget, hvilket vi aldeles vil have afskaffet, thi begåes nogen små forseelser, hvorpå straf bør følge, skal det ikke ske med hug og slag, men efter beskaffenheden på 1 à 2 dages vand og brød eller 1 à 2 timer at bære den spanske kappe eller ride træhest uden nogen tyngsel ved benene, og kvindfolkene bære feddelen«.

Dette stemmer ganske godt med Gunnar Olsens iagttagelser: hug og slag, uddelt med knytnæve, pisk, stok, plovstave eller andet forhåndenværende, var farligere straffemidler end træhesten, sømmeligt anvendt. Større forseelser henvises utvivlsomt til lands lov og ret, så der i virkeligheden kun bliver tale om *lempelig* træhestestraf. Udkastets art. 15 antyder indirekte, at træhesten kun skal anvendes, hvor *øjeblikkelig* afstraffelse er på sin plads: overtrædelser af forbudet mod lønnesæd straffes 2. gang ikke blot med bøder, men bonden skal »for sin modvillighed« på 3 tingdage, »hver dag en time«, bære den spanske kappe udenfor tinghuset. Her nævnes træhesten ikke.

»Datidens syn på tugtelseretten« (s. 118—124) er et interessant afsnit, fordi det viser de stærkt divergerende synspunkter kort før træhest, hundehul og spansk kappe blev forbudt (frd.

af 8. juni 1787), men tugtelsesretten overfor husmænd, tjenestefolk og halvvoxen ungdom reelt stadfæstet i loven (frd. af 25. marts 1791). Den væsentligste del af revselsesretten blev vel i virkeligheden bevaret, og faren for alvorlig legemsbeskadigelse ved dens udøvelse var i højeste grad til stede endnu i 1840'erne, hvilket dog falder udenfor bogens emne. Naturligvis var det et bemærkelsesværdigt led i bondefrigørelsen, at de gamle *beskæmmende* straffemidler blev »aldeles forbuden«. Spørgsmålet er, om de praktisk talt var gået af brug kort forinden. Havde P. Wormskiold ret, når han i landbokommissionen af 1786 hævdede, at kommissionens forestilling (Colbjørnsens pen) gav indtryk af mere udstrakte misbrug, end der faktisk fandt sted?

Tegn står mod tegn. Der var megen bondeuro i 1760'ernes slutning. Måske kunne hoveriforordningen af 1771 gøre bønder overmodige, men misvækst og dyrtid måtte virke modsat. Selv et afgjort bondevenligt herskab kunne i periodens sidste fase lade opføre en træhest (Løvenborg 1787); det viser traditionens magt og samtidig, at man ikke kan slutte fra træhestens tilstedeværelse til dens anvendelse. Sidste trediedel af stavnsbåndsperioden var i flere henseender den mest kritiske for bondestanden, og antallet af gårdforsiddelser var stigende. Men det ser ud til, at godsejerne sikrede sig ved tvangsmidler af lempeligere karakter end de gamle straffemetoder, bl. a. ved, at husmænd i fæstebreve blev forpligtet til senere at overtage gårde, hvor de blev dem anvist. Til trods for alle irritationsmomenter i forbindelse med øget hoveri, voksende restancer og større soldaterudskrivninger er det sandsynligt, at en mere human indstilling gjorde sig gældende. Justitsprotokollerne fra perioden 1770—86 må kunne oplyse, om træhesten var på retur eller måske praktisk talt forsvundet, før den blev fjernet fra skovforordningen (1781).

I de sidste afsnit fremhæver Gunnar Olsen bl. a., at de omtalte straffe først og fremmest skulle lære bønderne disciplin og lydighed. Den store landbokommission stod overfor det problem, at tugtelsesretten skulle begrænses og misbrug af-

skaffes, samtidig med at godsejerne ville sikre sig mod indtægtstab f. eks. som følge af hoveriforsømmelser. I C. D. Reventlows 1. hoveriudkast af 1788 (ikke 1791, som G. O. s. 129 anfører) går han ind for en begrænsning af herskabets prygleret (fæstebonden selv må fritages), men han kan næppe følge amtmand Fr. Buchwald, der i kommentarer til Reventlows forslag hylder en fordomsfri »moderne« opfattelse. »Herre, tjener, husbond, hørigheid og lydighed« er udtryk for et underdanighedsforhold, som må ophøre, mener Buchwald: den frie mand kan ikke bydes hug af en medborger¹. Konsekvensen af hans opfattelse måtte blive, at hverken husmand eller voksen tjenestekarl kunne afstraffes på hovmarken. Men da Reventlow udarbejdede forordningen af 25. marts 1791 om god orden ved hoveriet, var det utvivlsomt af betydning for gennemførelsen af de frivillige hoveriforeninger og andre reformer i deres følge, at også den nye lovgivning sikrede godsejerne en vidtgående tugtelsesret. Betegnende nok kunne Colbjørnsens hovedmodstander, godsejer Morten Quistgaard, takke Reventlow for 1791-udkastet og udtale håb om, at forordningen skulle kunne hemme de ret udbredte uordener og den almindelige »trodsighed«, samtidig med at bonden og hans tjenestefolk blev beskærmet mod »hård og upassende medfart«².

¹ Bilag til landbokommissionens forhandlingsprotokol nr. 125, ad s. 115. Hans Jensen synes ikke at skelne klart mellem Reventlows egen opfattelse og de anmærkninger til forslaget, denne refererer i sit manuskript (Dansk Jordpolitik I, 189 med note 1).

² Sammesteds, bilag nr. 178a.